

מיכאל קולהאס והצדק החמקמק

מעטים ורעים היו ימיו של היינריך פון קלייסט, יוצרו של מיכאל קולהאס. בן שלושים וארבע התאבד לאחר שכבר איים לא פעם בבחירת אמצעי קיצוני זה לפתרון לבטיו וייסוריו. בחייו של הסופר היו כמה פרשיות תמוהות אשר הביוגרפים שלו מתחבטים בהן עד עצם היום הזה, וכן אף המסיבות סביב מותו יש בהן מן הזרות. אשר לפרשיות התמוהות שבחייו, כוונתי, בין השאר, שבשנת 1803 שהה קלייסט בצרפת, ללא דרכון וללא כסף, וכתב לאחותו החורגת אולריקה שכוונתו לשרת בחיל נפוליון. להבהרת המצב מן הראוי להוסיף, כי קלייסט היה בשעתו קצין בצבא הפרוסי; משפחתו האצילה הועידה את האיש הצעיר לקאריירה צבאית, קאריירה אשר נראתה לכולם כהולמת הרבה יותר מאשר חיי משורר. אמנם היינריך פון קלייסט לא היה יכול להתאים את עצמו בשום פנים ואופן למסגרת הקצונה הפרוסית, והוא עזב את הצבא — אך מכאן ועד להתגייסות לחילו של נפוליון עדיין הדרך ארוכה. ואילמלא ידידים שעמדו לו למשורר בעצה ובעזרה, עלול היה האיש להיאסר ולהישפט כמרגל וכבוגד הן על ידי הצרפתים והן על ידי הגרמנים. ומה אמר קלייסט עצמו אחר-כך על פרשה תמוהה זו? הוא טען שהיה חולה באותה תקופה ואין בידו כל הסבר למגיעיו ומעשיו דאז. בקדחתנות ובייאוש חיפש קלייסט אחר הדרך המיועדת לו במבוך העולם — וכמה שעות לפני התאבדותו כתב לאחותו האהובה אולריקה: " — — — את עשית למעני, לא מה שהיה בכוחותיה של אחות, כי אם מה שהיה בכוחו של אדם כדי להצילני; האמת היא, שלא ניתן היה לעזור לי עלי אדמות. — — — "

גם במותו חד קלייסט חידות. הוא לא הלך לדרכו האחרונה ביחידות, כי אם בחברת אשה, עובדה שלא כולם העריכו אותה במיוחד. כדי למנוע אי-הבנה יש לציין כאן מיד, שלא היה כאן מקרה של זוג נאהבים אשר עולם אכזר אינו מאפשר להם להתאחד. קלייסט כבר הגה משך שנים באפשרות של איבוד עצמו לדעת, והוא הציע לכמה מידידיו וידידותיו להצטרף אליו. בין השאר הציע זאת לידידו ארנסט פון פפול. פון פפול לא התפעל מן הרעיון כלל ועיקר, ויעץ לקלייסט שבמקום לטייל במשותף לעולם הבא, יטיילו הידידים יחד לשוויצריה או לצרפת. באותה הזדמנות

קיבל קלייסט את העצה. שמונה שנים לאחר מכן מצא קלייסט את בת הלוויה שחיפש בדמותה של הנריאטה פוגל. הנריאטה פוגל היתה נשואה; עד כאן אין ויכוח; הוויכוח בין הביוגראפים נטוש על פרט אחר: האם היתה חולת עצבים או חולת סרטן. על פי התמונות ששרדו ממנה, לא היתה יפה. המניעים אשר גרמו לה להצטרף לקלייסט נשארו מעורפלים עד עצם היום הזה.

היינריך פון קלייסט לא היה הראשון ממשפחתו, ששמו ידוע בספרות הגרמנית. קדם לו כריסטיאן פון קלייסט. מי שיטרה, יוכל למצוא כמה הקבלות בחיי שני בני משפחת קלייסט אלה: גם אוולד כריסטיאן פון קלייסט סלד מן הקאריירה הצבאית שנכפתה עליו בלחץ המשפחה; וכן אף לו היתה כלה בשם וילהלמינה; שהוא בסופו של דבר לא התחתן אתה. דמותו של המיור טלהיים, במחזה "מינה פון ברנהלם"¹ של לסינג, נושאת את קווי דמותו של אוולד קלייסט.

בחיים לא מצא היינריך קלייסט את מקומו. ואילו בספרות מובטחים לו חיי נצח. איש זה, אשר מרבית בני דורו נתקשו להעריכו כמשורר וכאדם, כתב בימי חייו הלא-ארוכים כמה יצירות מופת. קלייסט עצמו כתב בענוותנות רבה לגתה הגדול: "——— חששתי להגיש לקהל הקוראים במלואו את מחזה התוגה, אשר קטע ממנו ימצא הוד מעלתו מצורף בזה (הכוונה ל"פנתזיליאה"²) — ג. א.) — אגב, הוא לא נכתב להצגה על הבמה, כמוהו כמחזה הקודם: "הכד השבור"³). אם בכל זאת יוצג האחרון בוויימר, איני יכול אלא לייחס זאת לרצונו הטוב של הוד מעלתו לעודדני". — — — כך לגתה הכל-יכול. ואילו לשחקן, במאי ובעל התיאטרון בברלין, אוגוסט ווילהלם איפלנד, כתב קלייסט בטון אחר לגמרי, כאשר זה האחרון סרב להעלות על הבמה את "קטכנ מהייל-ברון"⁴). "כבודו החזיר לי — — — את "קטכנ מהיילברון" בצירוף ההערה שאין היא מוצאת חן בעיניך. צר לי לומר את האמת, שזוהי נערה; לו היה זה נער, וודאי היה מוצא חן יותר בעיני כבודו. ברגשי הוקרה מצויינים — — —".

אכן, בעיני בני דורו לא מצאו מחזותיו של קלייסט חן, בדרך-כלל. הדורות הבאים חשבו אחרת. מרבית מחזותיו של היינריך פון קלייסט מועלים על הבמה עד עצם היום הזה, בארצות שונות ובתרגומים ועיבודים שונים. גם הנובלות שכתב קלייסט נחשבות ליצירות מופת, והידועה שבהן היא "מיכאל קולהאס"⁵). עניינו המרכזי של סיפור מרוכז ומהוקצע זה הוא — מהות הצדק האבסולוטי, ואפשרות יישומו בעולם פגום זה. כרקע היסטורי לסיפורו בחר קלייסט את תקופתו של מרטין לותר — תחילת

הרפורמציה ומרידות האכרים בגרמניה. קיים גם מקור היסטורי לסיפור המעשה ממש, אך קלייסט לא היה מעוניין במהימנות היסטורית, כי אם בפיתוח רעיוני.

מיכאל קולהאס סוחר סוסים היה, ונעשה לו עוול. היונקר וואנצל פון טרונקא מוציא מידי במרמה זוג סוסים שחורים כערבון ואחר כך מתעמר בהם ורוצה להחזירם לבעלם החוקי כשהם מדולדלים עד לבלי הכר. בשל עוול זה הופך מיכאל קולהאס, עד כה אורח ישר וטוב, למורד במלכות. ובתור שכזה הוא מועלה לגרדום עם סיום הסיפור. העילה הראשונה להשתלשלות נוראה וטראגית זו נראית כעניין גטול חשיבות לכאורה, בבחינת העכבר ילד הר. אולם בכוח ריכוז עצום ובמינימום של אמצעים (כל הפטפטנים יכולים היו ללמוד ממנו רבות, לוא אך חפצים היו בדבר) מוליך קלייסט את העלילה בדרך התפתחותה הבלתי-נמנעת. שגיאתו הראשונה של קולהאס היא, שהוא משאיר אחריו את עבדו בטירת היונקר, למען יטפל בסוסים שהשאיר כערבון. ההתנגשות בין עבדו של קולהאס לבין שלטונות הטירה היא בלתי נמנעת, שהרי ברור כי יש כאן קונפליקט של אינטרסים: על העבד לעשות כמיטב יכולתו כדי לשמור על הסוסים, ואילו אנשי הטירה שמלכתחילה הוציאו את הסוסים במירמה מבעליהם החוקי, מבקשים לנצלם ואף גרוע מזה. הפגיעה הגופנית בעבד מצד שליטי הטירה היא עוול כבד יותר מפרשת הסוסים. אין לזלזל באבן דרך ראשונה זו בהתפתחות הסיפור. שהרי עיקר אשמתו היא הפקרת אנשים למען רעיון; הוא דורש את זכויותיו הצודקות ושוכח תוך כדי כך את האנשים אשר סביבו. ברבות הימים תהיה אשמתו חמורה יותר: הוא יהיה מוכן להצית, לשדוד ולהרוג בשם הצדק. כדי לכפר על העוול שנעשה למיכאל קולהאס חייבים אנשים רבים חפים מפשע לסבול. התפתחות קיצונית זו היא מאוחרת יותר, אך ניצניה טמונים כבר במקרה פשוט זה: קולהאס מפקיר את עבדו הנאמן ביותר במאורת הפריצים, למען ישמור שם על רכושו וזכויותיו — מעשה חסר היגיון וסיכוי ובלתי צודק כלפי העבד. לימים עושה קולהאס משגה חמור הרבה יותר: הוא נענה להפצרות אשתו ושולח אותה עם כתב בקשתו למשפט הוגן לברלין, אל מושל המדינה. קולהאס, כאידיאליסט וכאדם הנתון אך לרעיון אחד, ניסה לפני כן לשווא להשיג צו משפטי במדינת האסן כנגד היונקר לבית טרונקא. הצדק הוא לצידו של קולהאס, אך הכוח וההשפעה בחצר השליט הם לצד היונקר; ואדם ריאליסטי ומציאותי יותר מאשר קולהאס היה מבין זאת מראש. מיכאל קולהאס בשום אופן אינו רוצה לוותר על דרישותיו הצודקות. כאן הוא מגיע בפעם הראשונה לידי קונפליקט עם ליובת, אשתו הצעירה,

הנאה, הכנועה והאהובת. קולהאס צודק; קולהאס דורש משפט צדק; ואילו ליזבת — ליזבת מבינה מה אפשר להשיג ומה אי אפשר להשיג, ושלוש בעלה יקר לה מכל הסוסים שבעולם — מי צודק? ליזבת מוצאת את מותה בשליחות שנטלה על עצמה למען בעלה — האם זאת תשובתו של קלייסט? קלייסט אינו אוהב תשובות מפורטות. בל נשכח עוד עובדה זעירה, שבריר של עדות, אשר נהוג להתעלם ממנה, ובכל זאת נודעת לה חשיבות: פעמיים יכול היה קולהאס ליטול עמו את סוסיו המסכנים והמוזנחים, — ולא עשה כן, בדרשו כי היונקר עצמו יטפל בהם ויביאם למצבם הקודם. בינתיים מתענים הסוסים. הם דווקא מכירים את קולהאס אדונם — "הסוסים הצהילו אליו קולם מתוך תנועה חלשה". תחילה מתכוון קולהאס לקחתם עמו, הוא גם עושה תנועת חיבה, "מיישר לסוסים את קווצותיהם המדובקות", אולם כאשר מרגיזים אותו אנשי היונקר ומתגרים בו הוא אומר, "כי הוא מעדיף לקרוא לפושט עורות ולזרוק את הסוסים למגרש הנבלות, מלהוליך אותם, ככה כמו שהם, אל האורווה שלו. את הסוסים השאיר עומדים במקומם, מבלי ליתן את דעתו עליהם. אין ספק בדבר — מיכאל קולהאס חוטא לסוסיו. בשלב הבא יחטא לאשתו, לאנשים, לאלוהים.

קלייסט יודע לאפיין את האנשים בצורה ברורה בכמה קווים ושרטוטים לעיתים בהערות אגב. ליזבת מתארת בפני בעלה באיזה מצב חזר העבד ממבצר טרונקנבורג, ושמחה מאוד על כי בעלה מגלה מידה רבה של התאפקות. מכאן אנו כמובן נמצאים למדים שהיו מקרים בהם ליזבת ראתה את בעלה זועם ורותת, וקל לנו לנחש כי השקט שהוא מגלה עכשיו אינו אלא השקט שלפני הסערה.

מאחר והחברה, בה קולהאס חי, אינה מוכנה לתת לו את זכויותיו המגיעות לו, הוא מחליט לדרוש את זכותו בכוח הזרוע. בהשפעת שיחה עם מרטין לותר חוזר בו קולהאס מדרכו כשודד וכמורד. לשיחה שבין הרפורמטור לבין סוחר הסוסים שיצא לתרבות רעה מקום מרכזי בסיפור. לראיונו של מיכאל קולהאס עם מרטין לותר משמעות כפולה; קלייסט משטה בקורא. תחילה מתקבל הרושם, שדברי אלוהים חיים בפי הרפורמטור, ואכן מקבל קולהאס את דבריו ודרישותיו כדבר המובן מאליה, חוץ מאשר בנקודה אחת; אולם עם התפתחות העלילה מתברר, שסוחר הסוסים מפסיד את חירותו ואחר כך את חייו בשל הישמעו לותר. השליטים קיבלו את תיווכו של לותר כאשר נוח היה להם, שקולהאס יניח את נשקו; הם אינם חושבים כלל לחזור ולשאול בעצתו של לותר, כאשר הם מפירים את כל ההבטחות שניתנו בשבועה. ולא עוד, אלא שבנקודה

אחת לא נשמע קולהאס ללותר : הוא לא היה מוכן לסלוח לאויביו, כדרישת הרפורמטור ; והנה שליחה מגבוה, צועניה שהיא התגלמות ליזבת המתה, עוזרת לו לראות נקמה באויביו.

סוחר הסוסים זכה לראות משפט צדק באויביו. בהיותו אידיאליסט, עם כל המשמעויות המתבקשות מכאן, מקבל הוא אף את דינו שלו בנפש חפצה. אין הוא נוהג במידת איפה ואיפה ; הוא יודע שהצדק הוא חרב בעלת שתי קצוות. מיכאל קולהאס של קלייסט מת כשנפשו שלמה עמו. הבעיות שהטרידו אותו חיות עד עצם היום הזה.
דצמבר, 1972

הערות

1. Gotthold Ephraim Lessing : Minna von Barnhelm, 1767.
2. H. W. v. Kleist : Penthesilea, 1808.
3. H. W. v. Kleist : Der zerbrochene Krug, 1811.
4. H. W. v. Kleist : Das Käthchen von Heilbronn, 1810.
5. H. W. v. Kleist : Michael Kohlhaas, 1810.